

УДК 811.161.2'373:[39:667-12]

ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ У СЕМАНТИЦІ ПОЛІСЬКИХ ФРАЗЕМ НА ОЗНАКУ ФІЗИЧНОГО НЕЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ

У статті розкриваються причини виникнення та особливості функціонування фразеологізмів на ознаку фізичного нездоров'я особи (сліпота, глухота, німота, облісіння, кульгавість, слабкість, хворобливість).

Ключові слова: фразеологізм, фразама, лексико-тематична група, денотат, конотація.

Тема фізичного благополуччя знайшла відображення не лише в лікарських трактатах і рекомендаціях, медичній рекламі та лікувальних порадах бабусь, але й у фразеології, і поліській зокрема. Варто зауважити, що темі тілесного здоров'я увага приділялася завжди: *У здоровому тілі – здоровий дух*; мотиви здоров'я, сили та краси також простежуються в народних іграх і звичаях, піснях і казках, примовках і побажаннях. Проте лозунг давньоримського поета Ювенала закінчувався по-філософськи: *...проте таке гармонійне поєднання зустрічається рідко*. І дійсно, у повсяк-денному житті мало хто має зразкове інтелектуальне та фізичне здоров'я.

Спостерігаючи характеристику особами свого розумового та фізичного стану, ми помітили, що мовці ніколи не скаржаться на відсутність власного інтелекту (*Людяма усього мало, тільки розуму вистачає*), зате дуже активно коментують розумові можливості родичів-сусідів-колег: *у бороді гречка цвіте, а у голові і на зуб не орано; оригінальний як квадрат в горошок; розумний як Оверкові штани навиворіт*. Загалом, поліський фразеологічний реєстр на ознаку інтелекту налічує сотні фразеологічних одиниць (далі – ФО) (понад 800 фразем); усі фразеологізми цієї тематичної групи мають яскраво виражене конотативне забарвлення (Детал. див.: Доброльожа Г. Етичний аспект у семантиці поліських компаративем на ознаку інтелектуальних вад людини // Ученые записки ТНУ им. В.Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том 22 (61). – 2009. – № 1. – С. 361-365).

Натомість, мовці досить охоче описують власні реальні та вигадані фізичні недуги, розраховуючи на увагу та співчуття оточення: *у вусі стріляє; кості викручує; серце коле*. Однак народна мораль застерігає від кепкування з фізичних вад інших осіб, наприклад, в українських народних казках зустрічається лише співчутливе ставлення до персонажів з фізичними особливостями («Кривенька качечка», «Названий батько»). Для стилістично-нейтральної номінації особи з певними фізичними проблемами навіть пропонується використовувати евфемістичну шкалу: *каліка – інвалід – особа з фізичними вадами – людина з особливими потребами*. Проте у побутовому мовленні, і фразеології зокрема, закон толерантності у найменуванні та симптоматиці фізичних недуг не спрацьовує.

Народна фразеологічна увага та увава розрізняє і характеризує такі фізичні вади, як: *сліпота, глухота, німота, кульгавість, згорбленість, кволість, хворобливість, відхилення від об'ємних параметрів, надміру високий / низький зріст*, а також косметичний недолік *облісіння*. Далі ми проаналізуємо лексико-тематичні групи фразеологізмів (далі – ЛТГФ) на ознаку фізичних вад особи з відповідними коментарями [2: 92-109; 3: 70-75]:

ЛТГФ 'глухий'. Відсутність або погіршення слуху в особі мотивується кількома чинниками:

- закритість слухового проходу: *вуха батоном заліплени; позакладало вуха; позаростали вуха; заступає вуха;*
- результат травми: *ведмідь (слон) на вухо наступив;*
- порівняння з окремими станами деревини: *глухий як пеня (як пеня осиковий, як трухляве дерево);*
- порівняння з дичиною-птицею: *чує як глухар; стоїть як глуха тетеря; тетеря глуха; глухий як тетера (як тетерев, як тетера);*
- констатація глухості: *глухих повезли; глухим пряники дають.*

ЛТГФ 'сліпий'. На фразеологічному матеріалі можна простежити усі фази погіршення зору:

- відсутність зору через хворобу: *дивиться наче крізь сито (як через бельма);*
- відсутність зору через вік: *сліпий як мале котеня (як цуценя, бі курча);*
- відсутність зору у певний час доби: *бачить як сова світло; видющий як сова вдень (як курка в сутінки, як курка на сідалі);*
- відсутність зору взагалі: *сліпий як крїт (як черв'як); бачить як глухий чує;*

- неможливість побачити щось через нереальність цього процесу: *бачити як свої вуха без дзеркала; побачити як лисого стрижуть (як свою потилицю);*

- відсутність зору через темряву: *сліпий як ніч (наче світ пропав); бачить як сова в глуху ніч (як сич в сліпу ніч).*

ЛТГФ 'німий'. Тематична група із значенням 'німий' є досить значною за обсягом, проте більшість фразем характеризують не німоту як 'фізіологічний процес', а німоту як 'мовчазність':

- фізіологічна неспроможність: *мовчить як риба (як риба в бочці, як риба під крижиною, як риба об лід, як риба у варі, як риба у воді);*

- мовчазність у певний період: *вдавився як зозуля осокою; вдавився як зозуля мандрикою (де мандрика – 'сирний обрядовий коржик, який смажили на свято Павла і Петра 12 липня' [4: 17]); мовчить як соловей, що тутовиком об'ївся (де тутовик – 'ягоди шовковиці'); співає як соловей осінню;*

- беззвучність через певний дефект: *сидить як дзвін без'язукий; мовчазний як язика прикусив;*

- мовчазність як результат нереальної дії: *мовчить як срака язика з'їла (як заціпило, як води в рот набрав, як води в рот налито); гаву ковтнути; кілок проковтнути; язик ковтнути; язик в сраку забіг; мовчить наче облизня ковтнув (де облизень – 'велика соляна грудка, яку клали у ясла худобі');*

- мовчання через хворобу: *відібрало мову; мовчить як сто баб наврочило;*

- мовчазність через нефункціональність: *мовчить як істукан (як пам 'ятник, як могила, як скіфська баба, як індійська гробниця);*

- через відсутність життєвих сил і оптимізму: *говорить як мертвий дише; ні з голови мови ні з дупи попірдування; ні шити ні пороти; ні з рота мови ні з носа вітру; ні пари з вуст.*

ЛТГФ 'товстий / худий'. Також предметом фразеологічної уваги стали фізичні параметри особи. Слід зазначити, що осуд викликає як надмірна огрядність, так і зайва худорлявість. Занадто опасисту людину порівнюють із найрізноманітнішими денотатами навколишнього світу: *голова як глобус, а живіт як автобус; натягає як гарбузяку в тісну торбину; розпух як піп на паску; щоки як у полковника – аж на погонах лежать; зад як у виїзної кобили.* Особливо образними є фраземи, що характеризують непривабливе товсте обличчя: *будку наїсти; морда хоч пацюків бий; морда хоч клопів бий; морда, що за три дні не заплюєш.* Безумовно, увага гострословів поширилася й на інші частини тіла: *ширший як довший; три хати і млин; як спить, то ліжко гавкає; легше перепрігнути, ніж обійти.*

В народній уяві надто худорлява людина також має непривабливий вигляд і відповідно позиціонується у фразеологічних зразках. Традиційно, надміру худа людина асоціюється з хворою: *хитається як галузка від вітру; як гак став; вичавлений як лимон; висить як цідилка на плоті (де цідилка – 'шматок марлевої тканини, через який проціджують молоко').* У фразеології мовці дають негативну естетичну оцінку усім частинам тіла, що мають відхилення від загально визначених норм:

- голова: *голова як у колгоспної кобили; пика суха як тріска (як у комара ніс);*

- шия: *шия як на мотузочці; шия товста як у вола хвіст;*

- тулуб: *як щупак на сковорідці; задниця як кулачок; товстий як лантух з кістками; ребристий як батарея;*

- кінцівки: *нога в чоботі як коцюба у відрі; ніжки як у кози ріжки; руки / ноги як обаполки (де обаполки – 'тонкі дошки із розпиляної колоди').*

Емоційне сприйняття занадто худорлявої людини спостерігається також у фраземах, які узагальнено характеризують зовнішній вигляд: *торохтіти кістками; аж світиться; аж за вітром летить; лантух з маслаками; набір кісток і літр крові; перепастися на смик; живіт присох до спини; через живіт спину чухати; спектися на шварку; засушений – і до пива не буде.*

ЛТГФ 'хода'. Негативне конотативне забарвлення має оцінка ходи людини у результаті:

- кульгавості: *йде як руб-двадцять; як на шурупях ходить; ходить як кривенька качечка (як мак товче, як ворона підбита); ногу нести; сім-сорок;*

- похилого віку: *човпе як дід старий; шарбає як старець; човгає наче баба столітня;*

- естетичної недосконалої: *ходить немов горох у решето точить (як кіт по стерні); іде би корова по льоду; дигає як бусол по болоту.*

ЛТГФ 'згорблений'. Предметом фразеологічної іронії також стала нерівна постава. Найчастіше крива, горбата людина схожа на:

- дерево: *гнеться як верба при дорозі; зігнулася як верба над водою;*

- елементарні дерев'яні вироби: *зігнувся як дрючок (як ковінька, як кийок); стрункий як коромисло; ввогнувся як телеграфний стовп; кривий як шлагбаум після аварії;*

- металеві побутові предмети: *зігнувсь як цізорик (де цізорик – 'складний ніж'); згинається як складений ніжик; згорбився як сусідова коцюба;*

- дорогу: *кривий як дорога на Київ; рівний як дорога до Полонного;*
- випічку: *скрутився як калач;*
- стару людину: *горбатий як старик; скорчився як дід столітній.*

ЛТГФ 'зріст'. Надмірну увагу, а відтак і емоційно знижену оцінку отримують сусіди-родичі-перехожі, що мають особливості зросту. Особи занадто високого зросту порівнюються з:

- деревами: *вимахав як вишня-люшпанка; високий як дуб (як граб, як сосна);*
- високими рослинами: *вигнався як конопля; високий як гайдур (де гайдур – 'рослина коноплі, що росте окремо і є значно вищою, ніж інші'); високий як лобода (як пирій на городі, як дишель, як жердина); високий як белеба (де белеба – 'тичка');*
- реманентом: *високий як терниця (де терниця - 'знаряддя для тіпання льону, конопель');*
- спорудами: *високий як дзвіниця (як вежа, як каланча, як телевізійна вишка);*
- мірами довжини: *випростався як семисотна верства; витягся як верства; довгий як верства келебердянська (де келебердянський – похідне від м. Келеберда Полтавської обл.);*
- часовими проміжками: *довгий як дев'ять постів (як день без обіду).*

Також фразеологічна увага зверталася на ноги великого розміру, вважалося, що значний розмір ноги має злодій, тому що це допомагає йому у професійній діяльності: *ноги як у (великого, курячого, полонського, подільського, поліського) злодія; взуття на сорок п'яту ногу.* А ще про особу, що мала зависокий зріст, казали: *з бусячого роду; можна цебра мішати; через хату перехилиться і моркву вирве.*

Проте особливо багато образливих кпинів отримували люди низького зросту, оскільки їхній зріст зіставляли з:

- дрібними тваринами: *великий як кицька навсидячки; високий як кіт навприсядки; свині по коліна; малий як снозик (де снозик – 'слимак');*
- хвостами тварин: *вбився у ріст як заєць у хвіст (як свинячий хвіст); куций як заячий хвіст; малий як у жаби хвостик; пішов у ріст як кобила у хвіст;*
- мірами довжини: *як три вершка од горшка; від горшка два вершка; від горшка піввершка; метр на коньках і в шляпі; метр п'ятдесят у стрибку;*
- побутовими предметами: *високий як коцюбка; малий як вузлик (як капшучок, як півтори газети); низенький як наперсток (як примус).*

ЛТГФ 'лисий'. Фразеологічну увагу отримала також така косметична вада, як облісіння. Відсутність волосяного покриву на голові порівнюється з:

- іншими безволосими частинами тіла людини: *чуприна як у мене на коліні; голова гола як долоня; кучерявий як коліно;*
- гладкими побутовими предметами: *голова гола як товкач (як облизаний макогін, як ополоник);*
- округлими предметами: *лисий як глобус (як баняк, як гарбуз, як яйце).*

ЛТГФ 'хворий'. Досить значною за обсягом є група фразем, що образно характеризують загальний ослаблений стан людського організму. Такі ФО можна поділити на три семантичні підгрупи:

- 1) втомлений: *валитися з ніг; витягати ноги; кісток не чути; очі рогом лізуть; убитися до півсмерті; втомився як воза на гору притяг (як тлінний); як сто волів пас; як цеглу дві ночі носив;*
- 2) знесилений: *слабенький як очкур у штанях; загнаний як бобік; більше нема гедзунтів; мускули як у собаки під хвостом; сили як у комара під жишкою (як у комара за вухом); мало каші з'їсти; сильний як яйце начетверо; здоровий як циганова кобила: день біжить, а три дні лежить;*
- 3) хворий; фраземи на ознаку хворобливості характеризують загальний стан і зовнішність хворої людини:
 - блідий: *білий як стіна (як папір, як смерть); зблід як змерз; лице як з ікон;*
 - жовтий: *зжовк як віск (як вощина, як листя, як огірок, як свіча, як смерть);*
 - зелений: *позеленів як трава (як рута, як зелепуха, як трояк); зелений як глисник (де глисник – 'рослина пижмо');*
 - чорний: *чорний як земля (як земля свята, як смерть).*

Окремі поширені захворювання, трансформувались у фраземи, також отримали евфемістичне тлумачення:

- діарея: *бігає як за Настєю; Настя в гості прийшла; дно відвалилося; дно прорвало; наївся як вовк опеньків; як вовк пива напився;*

- закреп: *панчіх наїстися; здуло як корову після пасовиська;*
- жар: *як під припічком ночував; гарячий як горщик з печі; гарячий як присок (де присок - 'гаряча зола з вогнем');*
- мігрень: *голова не срака – зав'яжи та й лежи; голова тріщить; голова розколюється; голова важка як обух у кокири; голова йде обертом;*

- нежить: з носа пливе як з лихої сраки; хлюпати носом; у нашого Чапаєва отакі вуса і така шабля (супроводжується відповідними жестами);
- кашель: в грудях клекоче як у пеклі (як гармошка грає); всередині клетотить як борщ у горщику; гавкає як собака;
- кровотеча: кров лле як із кабана; юшка з носа капає;
- серцеві хвороби: стукає серце як у кузні молот;
- ревматизм: мене як гостець бабу; правцем поставило; ходити на трьох ногах; кості ломить (викручує);
- психічний розлад: розгубити обручі від макітри; босий як у халяві ніж; без гараздів у голові; дайте мені сорокову нитку білий номер;
- біль: болить наче сіль на рану насипали; як чорти копитами товчуть; скорчитись у три погібелі; аж очі на лоба вилазять;
- знесиленість від хвороби: вишептався як рак у торбі; на ладан дихати; як у яйці завмер; лишилося жити від Куті до Різдва; сидіти як на санях; кінці приходять; як не нагріє дух, то не нагріє і кожух; тут тобі і гімн заграє.

Поліський фразеологічний словник містить сентенції щодо недоцільності лікарського впливу (*пішов по ліки – пропав навіки; одне лічити, а друге калічити; не в коня корм*), а також міркування про здоровий спосіб життя (*бережи одягу, поки нова, а здоров'я, поки молодий; старість іде з добром – як не з кашлем, то з горбом*).

Розглянутий фразеологічний матеріал дозволяє зробити певні висновки:

1. Фразеологізми не визнають етичних обмежень та заборон щодо характеристики фізичних вад особи, проте фраземи, особливо із сатиричним відтінком, переважно стосуються не самого мовця, а іншої людини.
2. Досить скупі і з відтінком констатації характеризуються вроджені та / або незворотні фізичні недоліки (*німота, сліпота, глухота*), оскільки, на думку мовців, людина не винна у тому, що з нею трапилося. Однак набуті вади (*облисіння, ожиріння, худорба*) позиціонуються образно і дуже уїдливо; самі ж респонденти при опитуванні коментують: «Сам винен, що...».
3. Аналізуючи зафіксовані ФО на ознаку невеличких фізичних недуг, констатуємо, що фразеологізми здебільшого пояснюють не фізичний стан людини, а метафорично характеризують вади характеру, моральні недоліки: *сліпий як курка на вишках* – 'поганий зір' → 'неуважний'; *ото каліч* – 'покалічений' → 'незграбний'; *німиці наїстися* – 'німий' → 'мовчазний'.
4. У фразеотворенні відбувається двовекторний процес: 1) фразеологізм називає і характеризує фізичну недугу; на думку М.Демського, «оскільки значення фраземи має образну основу, то це й визначає її номінативне призначення: слово називає предмет, а фразема його насамперед характеризує і тільки через таку характеристику цей предмет називає» [1: 7]; 2) фізична недуга стає компонентом фразеологізму і набуває зовсім іншого значення (характеризує риси характеру, естетичні та моральні недоліки):
'*злий*': *лихий як бендерська чума*;
'*надокучливий*': *держиться як сліпий за поводиря; ходить як чума болотна*;
'*метушливий*': *бігає як на срачку*;
'*вередливий*': *як не срачка, то болячка; годити як болячці (як чирці в роті)*;
'*дурний*': *як сліпий про кольори розказує; поговорили як сліпий із глухим*;
'*повільний*': *поспішає як німий до суду*;
'*зайвий*': *іде як чума; треба як чирка на попі; треба як болячки на лоб*;
'*негарний*': *страшний як чума (як холера); вирядилась як болячка*;
'*невдача*': *розійдись, болячко, – чиряки лізуть; хиндя його знає (де хиндя – 'пропасниця');* *притулити горбатого до плоту*.
- Компонентами фразем стали такі страшні у минулому хвороби, як *чума, холера, пранці* ('венерична хвороба') тощо: *Холера ясна!; А халери на вас не було!; Пранці б тебе взяли!; Бешиха тобі в живіт!; Побий їх тряся!; Щоб з тебе парші повилазили!; Дай тобі, Боже, скляні очі і дерев'яні ноги!*, а також лексема *чумовий* із значенням 'цікавий', 'неймовірний' (*чумова ідея*).
5. ФО на ознаку фізичного не/здоров'я виконують декілька мовних функцій: вони називають проблему (номінативна функція); характеризують назване явище (пізнавальна функція); оцінюють схарактеризоване явище (конота-тивна функція); посилюють сприйняття певної реалії (виховна функція).
6. Фразеологізми пожвавлюють мислення, збагачують і увиразнюють мову; порівняйте: *здоровий – кров з цукром (з молоком); кволий як пень осиковий; сильний – дужий як у старого вола роги; слабкий як мотуз начетверо*.

7. Опрацьований фразеологічний матеріал підтверджує висновок професора М.Демського, що «фраземи ... позначають далеко не все пізнане людиною, а лише ті моменти, які з точки зору мовного колективу необхідно представити образно, емоціонально, експресивно» [1: 8]. Саме тому фразеологізмів, що засвідчують фізичне і душевне здоров'я організму, у фразеологічному арсеналі небагато. Очевидно, що тілесне благополуччя уважалося нормою і не потребувало фразеологічного коментарю застережного, рекомендаційного чи оцінного спрямування.

8. Безумовно, фразеологізми на ознаку фізичного нездоров'я використовувалися не лише для номінації недуги, але й з метою застереження, а також як один із засобів впливу на особу щодо дотримання здорового способу життя, тому недарма найкращим вітаням в Україні є побажання доброго здоров'я.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення. – Л., 1994.
2. Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ. Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. – Житомир, 2003.
3. Доброльожа Г. «Фразеологічний словник говірок Середнього Полісся та суміжних територій» (електронний варіант).
4. Скуратівський В. Святвечір. – Кн. 2. – К., 1994.

*Dobrolyozha G. **The ethical aspect in semantic polissya idioms on the marking of the physical defects of the person**
The article deals with peculiarities of phraseological units on the marking of the physical health of the person (blindness, deafness, dumbness, weakness, sickliness, lameness).*

Key words: phraseological unit, comparatives, frasem, lexic-tematic group, denotation, connotation.